ZAMONAVIY INGLIZ VA O'ZBEK KRIMINAL NASRIDA SUJET QURILISHINING UMUMIY VA FARQLI TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI

Parpiyeva Dilfuza Usmirjanovna
Email: dilfuzaparpiyeva0@gmail.com
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.22828965

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy ingliz va o'zbek kriminal nasrida sujet qurilishining umumiy va farqli tipologik xususiyatlari qiyosiy-tipologik hamda strukturaviy-narratologik metodlar asosida tadqiq etiladi. Tadqiqotda kriminal nasrning sujet modeli Agata Kristi, Stephen King va o'zbek adabiyotining kriminal yo'nalishida ijod qilgan Isoqjon Nishonov asarlari misolida tahlil qilinadi. Xususan, jinoyatning sujetni shakllantiruvchi omil sifatidagi funksiyasi, sir va jumboqning tashkil etilishi, tergov jarayonining kompozitsion vazifasi, konfliktning rivojlanishi, retrospeksiya, psixologizm, kulminatsiya va yechimning o'ziga xos xususiyatlari aniqlanadi. Tadqiqot natijalari ingliz kriminal nasrida, xususan, klassik detektiv modelda (Agata Kristi) mantiqiy jumboq va yashirin dalillar asosiy sujet mexanizmi ekanini, Stephen King ijodida esa kriminal voqea ko'proq inson ruhiyati, adolat, erkinlik va ijtimoiy tizim bilan bog'liq holda rivojlanishini ko'rsatadi. O'zbek kriminal nasrida esa jinoyat va tergov jarayoni bilan bir qatorda axloqiy, ijtimoiy va ma'naviy masalalarning sujet rivojidagi roli kuchli namoyon bo'ladi. Tahlil asosida kriminal sujetning uch tipologik modeli — mantiqiy-detektiv, psixologik-ijtimoiy va kriminal-axloqiy model ajratiladi.

Аннотация. В данной статье исследуются общие и отличительные типологические особенности построения сюжета в современной английской и узбекской криминальной прозе на основе сравнительно-типологического и структурно-нарратологического подходов. В качестве материала исследования рассматриваются произведения Агаты Кристи, Стивена Кинга и узбекского писателя Исокжона Нишонова. Особое внимание уделяется функционированию преступления как основного сюжетного фактора, организации детективной интриги, роли расследования, конфликта, ретроспекции, психологизма, кульминации и развязки. В ходе исследования выявляются как универсальные, так и национально обусловленные особенности сюжетной организации криминальной прозы. Установлено, что в произведениях Агаты Кристи доминирует классическая логико-детективная модель, основанная на преступлении, тайне, расследовании, системе улик и разоблачении преступника. В новелле Стивена Кинга «Рита Хейуорт и спасение из Шоушенка» криминальный сюжет приобретает преимущественно социально-психологическую направленность, раскрывая проблемы несправедливости, свободы, человеческого достоинства и надежды. В произведениях Исокжона Нишонова детективно-криминальная интрига сочетается с социально-нравственной и психологической проблематикой. На основании проведённого анализа выделяются три типологические модели построения криминального сюжета: логико-детективная, социально-психологическая и криминально-нравственная. Полученные результаты позволяют глубже раскрыть национальную специфику и универсальные закономерности сюжетной организации современной английской и узбекской криминальной прозы.

Abstract. The article examines the common and distinctive typological features of plot construction in English-language and Uzbek crime fiction on the basis of comparative-typological and

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

structural-narratological methods. The research material comprises Agatha Christie's classic detective novels, Stephen King's novella "Rita Hayworth and Shawshank Redemption" and Isoqjon Nishonov's "Sotilgan vijdon". The study analyses the function of crime as a plot-forming factor, the organisation of mystery and puzzle, the compositional role of investigation, the development of conflict, retrospection, psychologism, climax and denouement. It is shown that in Christie's fiction the logical puzzle and concealed clues constitute the main plot mechanism; in King's novella the criminal event develops primarily in connection with human psychology, justice, freedom and the social system; in Uzbek crime fiction, alongside crime and investigation, moral, social and spiritual issues play a prominent role in plot development. On this basis, three typological models of the crime plot are distinguished: logical-detective, psychological-social and criminal-moral.

Kalit so'zlar: kriminal nasr, detektiv janr, sujet, kompozitsiya, qiyosiy-tipologik metod, jinoyat, tergov, konflikt, kulminatsiya, yechim, Agata Kristi, Stephen King, Isoqjon Nishonov

Ключевые слова: криминальная проза, детективный жанр, сюжет, композиция, сравнительно-типологический метод, преступление, расследование, конфликт, кульминация, развязка, Агата Кристи, Стивен Кинг, Исокжон Нишонов

Keywords: crime fiction, detective genre, plot, composition, comparative-typological method, crime, investigation, conflict, climax, denouement, Agatha Christie, Stephen King, Isoqjon Nishonov

KIRISH

Kriminal nasr zamonaviy adabiyotning o'quvchi e'tiborini eng faol jalb qiluvchi janriy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Uning poetik tabiatini belgilovchi asosiy omillardan biri jinoyat hodisasi bilan bog'liq sir, konflikt va uni ochishga qaratilgan sujet harakatidir. Biroq turli milliy adabiyotlarda kriminal sujet bir xil shaklda namoyon bo'lmaydi. U milliy adabiy an'ana, tarixiy-madaniy muhit, janr taraqqiyoti va muallifning individual poetik tamoyillari asosida turlicha shakllanadi.

Ingliz adabiyotida kriminal va detektiv nasrning taraqqiyoti uzoq tarixiy jarayon bilan bog'liq bo'lib, XX asrning birinchi yarmida shakllangan "klassik detektiv" modeli alohida ahamiyat kasb etdi. Mazkur modelda jinoyat, sir, gumondorlar doirasi, dalillar, tergov va yakuniy fosh etish jarayoni qat'iy sujet tizimini tashkil etadi. Agata Kristi ijodida ushbu model o'zining yuqori darajadagi strukturaviy mukammalligiga erishgan. Tadqiqotchilar Kristi asarlarida "clue-puzzle", ya'ni dalil-jumboq asosidagi narrativ qurilish muhim o'rin tutishini ta'kidlaydilar [13; 15].

O'zbek adabiyotida esa kriminal sujetning shakllanishi milliy nasrning o'ziga xos badiiy-estetik an'analari bilan bog'liq. Zamonaviy o'zbek kriminal nasrida jinoyatni ochish jarayoni ko'pincha qahramonlarning ma'naviy-axloqiy dunyosi, ijtimoiy muhit va insonlararo munosabatlar bilan uzviy bog'lanadi.

Maqolada "ingliz kriminal nasri" tushunchasi keng ma'noda — ingliz tilidagi (Britaniya va Amerika) kriminal nasr sifatida qo'llanadi: Agata Kristi ijodi klassik detektiv modelning etalon namunasi, Stephen King ijodi esa ushbu modelning zamonaviy transformatsiyasi sifatida tahlilga tortiladi. Shu tariqa klassik model zamonaviy ingliz tilidagi va o'zbek kriminal nasridagi o'zgarishlarni o'lchash uchun qiyosiy asos vazifasini bajaradi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi zamonaviy ingliz va o'zbek kriminal nasrida sujet qurilishining umumiy hamda farqli tipologik belgilarini aniqlashdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilanadi:

1. kriminal nasrda sujet qurilishining asosiy nazariy belgilarini aniqlash;
2. Agata Kristi asarlari misolida klassik mantiqiy-detektiv sujet modelini tavsiflash;
3. Stephen Kingning "Rita Hayworth and Shawshank Redemption" asarida kriminal sujetning psixologik-ijtimoiy modelini ochib berish;
4. Isoqjon Nishonov asarlari misolida o'zbek kriminal nasridagi sujet xususiyatlarini aniqlash;
5. ingliz va o'zbek kriminal nasri o'rtasidagi umumiy va farqli tipologik belgilarni qiyoslash.

Tadqiqot materiali sifatida Agata Kristining "The Mysterious Affair at Styles", "The Murder of Roger Ackroyd", "Murder on the Orient Express" va "And Then There Were None" romanlari [1–4], Stephen Kingning "Rita Hayworth and Shawshank Redemption" qissasi [5; 6] hamda Isoqjon Nishonovning "Sotilgan vijdon" asari [7] tanlab olindi. Tahlilda qiyosiy-tipologik va strukturaviy-narratologik metodlardan foydalanildi: sujetning funksional tarkibi V.Propp morfologik yondashuvi [10], detektiv janr tipologiyasi Ts.Todorov [9] va J.Kavelti [8] konsepsiyalari, hikoya vaqti va hikoyachi pozitsiyasi esa J.Jenett [11] hamda Sh.Rimmon-Kenan [12] narratologik kategoriyalari asosida o'rganildi.

1. Kriminal nasrda sujet qurilishining nazariy asoslari

Sujet badiiy asardagi voqealarning muayyan sababiy, vaqt-makoniy va kompozitsion munosabatlarda tashkil etilishi sifatida namoyon bo'ladi. Kriminal nasrda esa sujetning o'ziga xosligi, avvalo, jinoyat hodisasining markaziy sujet tuguni sifatida namoyon bo'lishi bilan belgilanadi.

Klassik detektiv sujetni quyidagi umumiy model asosida ifodalash mumkin:

Jinoyat → sir → tergov → dalillarni yig'ish → gumondorlarni aniqlash → noto'g'ri yo'nalish → yangi dalil → kulminatsiya → jinoyatchini fosh etish → yechim.

Bunday modelda jinoyat ko'pincha asarning dastlabki yoki boshlang'ich qismlarida yuz beradi. Keyingi voqealar esa ushbu jinoyat sabablarini aniqlash va jinoyatchini topishga qaratiladi. Agata Kristi ijodida ana shu model ayniqsa ravshan ko'rinadi [1–4]. Ts.Todorov klassik detektiv asarda ikki hikoya — jinoyat hikoyasi va tergov hikoyasi — mavjud bo'lib, ikkinchisi birinchisini bosqichma-bosqich tiklashini ko'rsatgan [9]. J.Kavelti esa klassik detektiv formulasini vaziyat, harakat modeli, personajlar va ular o'rtasidagi munosabatlar hamda makon kabi tarkibiy qismlar orqali tavsiflaydi [8; 16].

Kriminal sujetning muhim xususiyatlaridan biri — **axborotning o'quvchiga taqsimlab berilishi**dir. Muallif ayrim dalillarni yashiradi, ayrimlarini esa o'quvchi e'tiboridan chetda qoldiradigan tarzda taqdim etadi. Natijada o'quvchi detektiv bilan birgalikda jinoyat sirini yechishga harakat qiladi.

Shu jihatdan kriminal sujetni faqat "nima bo'ldi?" savoliga emas, balki "aslida nima bo'lgan?", "kim aybdor?", "nega jinoyat sodir etilgan?" kabi savollarga javob izlash jarayoni sifatida ham ko'rish mumkin.

2. Agata Kristi asarlarida klassik detektiv sujet modeli

Agata Kristi ijodi ingliz detektiv adabiyotining 1920–1930-yillarni qamrab olgan "oltin asri" bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu davr detektiv janr qonuniyatlari eng izchil shakllangan bosqich sifatida baholanadi [15; 20]. Kristining ilk romani "The Mysterious Affair at Styles"da (1920) jinoyat — Styles mulkidagi zaharlanish — asarning boshlang'ich qismida sodir bo'ladi, gumondorlar doirasi yopiq muhit bilan cheklanadi, tergov esa Erkyul Puaroning mantiqiy mulohazalariga tayanadi [1]. Shu

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

tariqa klassik detektivning barqaror tarkibi — jinoyat, yopiq gumondorlar doirasi, dalillar tizimi, detektiv figurasi va yakuniy fosh etish — to'liq namoyon bo'ladi.

Kristi axborotni o'quvchiga taqsimlab berish usulini o'ziga xos sujet mexanizmiga aylantiradi. "The Murder of Roger Ackroyd" (1926) romanida voqealar doktor Sheppard tilidan hikoya qilinadi va finalda aynan hikoyachining o'zi qotil ekani ma'lum bo'ladi [2]. Muallif faktlarni o'quvchidan butunlay yashirmaydi, balki ularni hikoyachi nutqida ikki ma'noli tarzda beradi; natijada kulminatsiya nafaqat jinoyatchini, balki hikoya qilish usulining o'zini ham fosh etadi. Tashqi ko'rinish va haqiqat o'rtasidagi bunday ziddiyat Kristi detektivining strukturaviy tamoyili sifatida alohida tadqiq etilgan [17].

"Murder on the Orient Express" (1934) romanida qor uyumi sababli to'xtab qolgan poyezd yopiq makonni hosil qiladi. Puaro ishni ikki xil talqinda yakunlaydi: haqiqiy yechim — qotillikni vagondagi gumondorlarning deyarli barchasi til biriktirib amalga oshirgani — ochilgach, politsiyaga birinchi, soxta talqinning taqdim etilishiga rozi bo'ladi [3]. Mazkur final klassik model doirasida ham qonun va adolat o'rtasidagi masala sujetga kirib kelishini ko'rsatadi. "And Then There Were None" (1939) romanida esa odatiy detektiv figurasi umuman yo'q: orolga to'plangan o'n kishi bolalar sanamasi izchilligida birin-ketin halok bo'ladi, yechim esa epilogdagi jinoyatchining iqrornomasi orqali ochiladi [4].

L.Harmon V.Proppning funksiyalar nazariyasini "The Mysterious Affair at Styles" va "The Murder of Roger Ackroyd" romanlariga tatbiq etib, Puaro romanlari sujeti sehrli ertak morfologiyasining o'zgargan varianti asosida qurilganini ko'rsatadi [10; 14]. D.Prideaux esa Kristi asarlarini "clue-puzzle", ya'ni dalil-jumboq modelining yetuk namunasi sifatida talqin etadi [13].

Agata Kristi asarlaridagi sujetni quyidagi model orqali umumlashtirish mumkin:

jinoyat → yopiq gumondorlar doirasi → dalillar va soxta izlar → detektivning mantiqiy tahlili → barcha gumondorlar ishtirokidagi yakuniy sahna → jinoyatchining fosh etilishi → buzilgan tartibning tiklanishi.

Demak, Kristi modelida jinoyat eng avvalo intellektual jumboq vazifasini bajaradi: psixologizm va ijtimoiy muammolar sujetda ishtirok etsa-da, ular jumboqni yechish mantiqiga bo'ysundiriladi. Aynan shu model keyingi bo'limlarda King va Nishonov asarlarini qiyoslash uchun tayanch nuqta bo'lib xizmat qiladi.

3. Stephen Kingning "Rita Hayworth and Shawshank Redemption" asarida kriminal sujetning o'ziga xosligi

Stephen Kingning "Rita Hayworth and Shawshank Redemption" asari klassik detektiv sujet modelidan sezilarli darajada farq qiladi. Asar 1982-yilda chop etilgan bo'lib, uning markazida Andy Dufresnening qotillikda nohaq ayblanib, Shawshank qamoqxonasiga tushishi va u yerdagi hayoti tasvirlanadi. Voqealar Redning hikoyasi orqali beriladi [5; 6].

Asarning sujetini quyidagi model orqali ifodalash mumkin:

nohaq ayblov → qamoqxona → yangi muhit → do'stlik → tizim bilan konflikt → umid → yashirin tayyorgarlik → qochish → ozodlik → umidning tiklanishi.

Bu yerda jinoyatning o'zi sujetning yagona markazi emas. Asosiy konflikt **inson va adolatsiz tizim** o'rtasidagi qarama-qarshilikka ko'chadi.

Andy Dufresne jinoyat sodir etgan shaxs sifatida emas, jinoyatda ayblangan, biroq o'zining aybsizligini saqlab qolgan qahramon sifatida tasvirlanadi. Shu sababli asarda "jinoyatchini kim topadi?" degan klassik detektiv savol o'rniga **"haqiqat va adolatga qanday erishish mumkin?"** degan savol ustuvorlik qiladi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Qissada klassik detektivga xos "haqiqiy jinoyatchini aniqlash" unsuri ham mavjud, biroq u kutilgan vazifani bajarmaydi. Qamoqxonaga yangi kelgan yosh mahbus Tommy Williams Andyning xotini va uning oshig'ini aslida boshqa shaxs o'ldirganidan dalolat beruvchi ma'lumotni yetkazadi. Ammo qamoqxona boshlig'i Norton o'z manfaatini ko'zlab bu haqiqatning rasmiy yo'l bilan ochilishiga to'sqinlik qiladi va Tommyni boshqa qamoqxonaga o'tkazib yuboradi [6]. Shu tariqa klassik detektivda sujetni yakunlovchi "fosh etish" King asarida yechimga olib kelmaydi, aksincha, qahramonni adolatga faqat o'z kuchi bilan erishish zarurati oldiga qo'yadi.

Asarning sujet qurilishidagi muhim xususiyatlardan yana biri — **retrospektiv hikoyalash**. Voqealar Red tomonidan xotira asosida bayon qilinadi. Natijada o'quvchi voqealarni nafaqat hozirgi vaqt nuqtasidan, balki o'tmish xotiralari orqali ham qabul qiladi.

Asar yakunida Andy qochib ketgani, Red esa ozodlikka chiqqach, Andy qoldirgan maktubni topib, uni izlab yo'lga chiqishi sujetning dastlabki konfliktini yangi ma'noda yakunlaydi. Redning Andy haqidagi hikoyasi uning o'z hayotida ham umid va erkinlikning qayta paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Qissa ularning uchrashuvi bilan emas, balki Redning shu uchrashuvga bo'lgan umidi bilan tugaydi; bunday ochiq final asarning asosiy g'oyasi — umidni yanada kuchaytiradi.

Shunday qilib, Stephen King sujetining tipologik modeli:

jinoyat siri → tergov → fosh etish

emas, balki:

jinoyat/ayblov → adolatsizlik → ichki qarshilik → psixologik o'zgarish → qutulish → umid

ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Bu jihat King asarini Agata Kristining klassik detektiv sujetidan farqlovchi asosiy belgidir. Bunday burilish R.Chandlerning hayotiy haqiqatdan uzilgan klassik "jumboq" detektivini tanqid qilgan qarashlari bilan hamohangdir [19].

4. Isoqjon Nishonov ijodida kriminal sujetning qurilishi

Zamonaviy o'zbek kriminal nasrida Isoqjon Nishonov ijodi alohida e'tiborga loyiq. Uning kriminal yo'nalishdagi asarlarida jinoyat hodisasi faqat voqealar rivojini ta'minlovchi vosita emas, balki inson xarakteri, axloqiy tanlov va ijtimoiy munosabatlarni ochib beruvchi badiiy mexanizm sifatida ham xizmat qiladi.

Isoqjon Nishonovning "Sotilgan vijdon" asari misolida sujet rivojini kriminal hodisa, tergov, shubha, personajlar o'rtasidagi munosabatlar va axloqiy konfliktning o'zaro bog'liqligi asosida kuzatish mumkin [7].

Bu jihatdan o'zbek kriminal sujeti klassik ingliz detektiv sujetiga yaqin bo'lsa-da, uning mazmuniy yo'nalishi bilan farqlanadi. Ya'ni jinoyatning "kim tomonidan sodir etilgani"ni aniqlash bilan bir qatorda, **jinoyatga olib kelgan axloqiy va ijtimoiy sabablar** ham muhim badiiy ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtayi nazardan Isoqjon Nishonov asarlaridagi sujetni quyidagi model orqali umumlashtirish mumkin:

jinoyat → shubha → tergov → shaxslararo munosabatlar → yashirin sabablarning ochilishi → axloqiy konflikt → haqiqatning aniqlanishi.

Demak, o'zbek kriminal nasrida detektivlik komponenti ko'pincha axloqiy-psixologik komponent bilan birlashadi.

5. Ingliz va o'zbek kriminal nasrida sujet qurilishining umumiy xususiyatlari

Qiyosiy tahlil natijasida ingliz va o'zbek kriminal nasrida bir qator umumiy tipologik belgilar mavjudligini ko'rish mumkin.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Birinchidan, har ikkala adabiyotda ham **jinoyat hodisasi** sujetning muhim tashkil etuvchi komponenti hisoblanadi.

Ikkinchidan, **sir va noma'lumlik** o'quvchi qiziqishini ta'minlovchi asosiy vositalardan biridir.

Uchinchidan, kriminal sujetda **axborotni kechiktirib berish** usuli keng qo'llanadi. Muallif voqea haqidagi barcha ma'lumotlarni birdaniga bermaydi.

To'rtinchidan, har ikki milliy adabiyotda ham **konflikt** sujet dinamikasini ta'minlaydi. Biroq konfliktning tabiati turlicha bo'lishi mumkin.

Beshinchidan, kriminal asarlarda **kulminatsiya** odatda yashirin haqiqatning ochilishi yoki qahramon taqdiridagi keskin burilish bilan bog'lanadi.

6. Ingliz va o'zbek kriminal nasrida sujet qurilishining farqli xususiyatlari

Farqli jihatlarni quyidagi mezonlar asosida umumlashtirish mumkin.

6.1. Jinoyatning funksiyasi

Agata Kristida jinoyat mantiqiy jumboq bo'lib, sujet uni yechish jarayoni sifatida quriladi.

Stephen Kingda jinoyat va jinoyatda ayblanish **inson va tizim o'rtasidagi konfliktni** yuzaga chiqaradi.

Isoqjon Nishonovda esa jinoyat **tergov, axloqiy konflikt va ijtimoiy munosabatlarni** birlashtiruvchi sujet markaziga aylanadi.

6.2. Tergovning roli

Kristida tergov sujetning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'lib, detektivning mantiqiy xulosalari voqealar rivojini belgilaydi.

Nishonovda tergov jarayoni kriminal voqealarni ochish bilan birga qahramonlar xarakterini ham ochib beradi.

Kingning "Rita Hayworth and Shawshank Redemption" asarida esa klassik tergov jarayoni markaziy o'rin egallamaydi; asosiy e'tibor qamoqxona hayoti, Andy va Red munosabatlari hamda ozodlikka intilishga qaratiladi.

6.3. Kulminatsiya

Kristida kulminatsiya odatda detektiv tomonidan jinoyatchining fosh etilishi bilan yuzaga keladi.

Nishonovda kulminatsiya jinoyat sirining ochilishi bilan birga axloqiy haqiqatning yuzaga chiqishi bilan bog'lanadi.

Kingda esa kulminatsiya Andy qochishining ochilishi va uning yillar davomida amalga oshirgan yashirin rejasining ma'lum bo'lishi bilan bog'liq.

6.4. Yechim

Klassik detektivda yechim — **jinoyatchining aniqlanishi**.

Kriminal-psixologik nasrda yechim — **qahramonning ichki yoki ijtimoiy ozodligi**.

O'zbek kriminal nasrida esa yechim ko'pincha **jinoyatning ochilishi bilan birga axloqiy xulosaga** olib keladi.

7. Qiyosiy-tipologik model

Tadqiq etilgan asarlar asosida kriminal sujetning uch xil modelini ajratish mumkin:

I model — mantiqiy-detektiv model

Agata Kristi

Jinoyat → yopiq gumondorlar doirasi → dalillar → soxta yo'nalish → mantiqiy tahlil → fosh etish → tartibning tiklanishi.

Bu modelda jinoyat intellektual jumboq sifatida ishlaydi, sujetning barcha unsurlari uni yechishga bo'ysundiriladi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

II model — psixologik-ijtimoiy kriminal model

Stephen King

Ayblov → qamoq → adolatsizlik → psixologik qarshilik → do'stlik → yashirin reja → qochish → ozodlik.

Bu modelda jinoyat detektiv jumboq emas, balki inson va jamiyat o'rtasidagi konfliktni yuzaga chiqaruvchi vosita sifatida ishlaydi.

III model — kriminal-axloqiy model

Isoqjon Nishonov

Jinoyat → tergov → shubha → yashirin sabablar → shaxsiy konflikt → haqiqat → axloqiy xulosa.

Bu modelda kriminal voqea ijtimoiy va axloqiy muammolar bilan uzviy bog'lanadi.

Uchala modelning asosiy farqlari 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval

Kriminal sujet modellarining qiyosiy tavsifi

Mezoni	Agata Kristi	Stephen King	Isoqjon Nishonov
Janriy model	Klassik mantiqiy detektiv	Psixologik-ijtimoiy kriminal nasr	Kriminal-detektiv nasr
Sujet markazi	Jinoyat siri va jinoyatchini aniqlash	Adolatsizlik va ozodlik	Jinoyat va uning sabablari
Asosiy konflikt	Detektiv–jinoyatchi	Inson–tizim	Haqiqat–jinoyat/axloq
Tergov	Markaziy	Ikkinchi darajali	Muhim
Sir	Mantiqiy jumboq	Psixologik va biografik	Kuchli
Retrospeksiya	Finalda voqealarni tiklash	Muhim	Sujetga qarab
Psixologizm	Ikkinchi darajali	Kuchli	Kuchli
Kulminatsiya	Gumondorlar oldida fosh etish	Qochish va haqiqatning ochilishi	Jinoyat sirining yechilishi
Yechim	Mantiqiy-detektiv	Psixologik-ijtimoiy	Kriminal-axloqiy
Asosiy g'oya	Aql va tartibning tiklanishi	Ozodlik va umid	Haqiqat, adolat va axloq

Xulosa

O'tkazilgan qiyosiy-tipologik tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek kriminal nasrida sujet qurilishi bir qator umumiy strukturaviy belgilarga ega. Jinoyat hodisasi, sir, konflikt, izlanish, yashirin ma'lumotlar, kulminatsion burilish va yakuniy yechim mazkur nasrning umumiy poetik komponentlarini tashkil etadi.

Biroq ushbu komponentlarning sujetdagi funksiyasi milliy adabiyot va muallif poetikasiga ko'ra turlicha namoyon bo'ladi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Agata Kristi asarlarida kriminal sujet klassik mantiqiy-detektiv model asosida quriladi: jinoyat intellektual jumboq vazifasini bajaradi, yopiq gumondorlar doirasi, dalillar tizimi va detektivning mantiqiy tahlili sujet harakatini belgilaydi, yechim esa jinoyatchining fosh etilishi va buzilgan tartibning tiklanishi bilan yakunlanadi.

Stephen Kingning "Rita Hayworth and Shawshank Redemption" asarida esa kriminal sujet klassik detektiv modeldan uzoqlashadi. Jinoyat va nohaq ayblov insonning adolatsiz tizim bilan to'qnashuvini ko'rsatish uchun xizmat qiladi. Sujet markazida jinoyatchini aniqlash emas, balki insonning ruhiy bardoshi, ozodlikka intilishi va umidni saqlab qolishi turadi.

Isoqjon Nishonovning "Sotilgan vijdon" asarida esa kriminal sujetning detektiv komponentlari ijtimoiy-axloqiy va psixologik mazmun bilan uyg'unlashadi. Jinoyatni ochish jarayoni qahramonlarning ichki dunyosi, insoniy munosabatlari va axloqiy tanlovlarini yoritishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, tadqiqot doirasida kriminal sujetning uch asosiy tipologik modeli ajratildi: **mantiqiy-detektiv, psixologik-ijtimoiy va kriminal-axloqiy model**. Ushbu modellar bir-biridan farqlansa-da, ularni birlashtiruvchi umumiy belgi — jinoyat hodisasi orqali inson, jamiyat, adolat va haqiqat masalalarini badiiy tadqiq etishdir.

Mazkur natijalar zamonaviy ingliz va o'zbek kriminal nasrining qiyosiy-tipologik poetikasini o'rganishda, shuningdek, kriminal janr sujetining milliy va universal xususiyatlarini aniqlashda metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Christie, A. The Mysterious Affair at Styles. London: John Lane, 1920.
2. Christie, A. The Murder of Roger Ackroyd. London: William Collins, 1926.
3. Christie, A. Murder on the Orient Express. London: Collins Crime Club, 1934.
4. Christie, A. And Then There Were None. London: Collins Crime Club, 1939.
5. King, S. Different Seasons. New York: Viking Press, 1982.
6. King, S. Rita Hayworth and Shawshank Redemption. In: Different Seasons. New York: Viking Press, 1982.
7. Nishonov, I. Sotilgan vijdon.
8. Cawelti, J.G. Adventure, Mystery, and Romance: Formula Stories as Art and Popular Culture. Chicago: University of Chicago Press, 1976.
9. Todorov, T. "The Typology of Detective Fiction." The Poetics of Prose. Ithaca: Cornell University Press, 1977.
10. Propp, V. Morphology of the Folktale. Austin: University of Texas Press, 1968.
11. Genette, G. Narrative Discourse: An Essay in Method. Ithaca: Cornell University Press, 1980.
12. Rimmon-Kenan, S. Narrative Fiction: Contemporary Poetics. London: Routledge, 2002.
13. Prideaux, D. Sleuthing Miss Marple: Gender, Genre, and Agency in Agatha Christie's Crime Fiction. Liverpool: Liverpool University Press, 2022.
14. Harmon, L. "Agatha Christie's Poirot Novels as Fairy Tales: Two Case Studies." Literator, 2021, Vol. 42, No. 1, a1756. https://doi.org/10.4102/lit.v42i1.1756
15. Ramazan, F.J. "The Golden Age of Detective Fiction: Genre Conventions of Agatha Christie's Cosy Mysteries." Scientific Journal of Polonia University, 2021, Vol. 49, No. 6, pp. 17–21. https://doi.org/10.23856/4902
16. Sartika, Y. "The Formula of Agatha Christie's Detective Story The Third-Floor Flat." Lingua Litera, 2022, Vol. 7, No. 2, pp. 57–66. https://doi.org/10.55345/stba1.v7i2.169

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

17. Mamadjonova, S.M. "The Duality of Appearance and Reality as a Structuring Principle of Agatha Christie's Detective Fiction." Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 2026, Vol. 7, No. 7, pp. 221–227.
18. Juraboev, I. "The Place and Stylistic Features of Agatha Christie and Arthur Conan Doyle's Works in the English Literary Tradition." Journal of African Languages and Literary Studies, 2026.
19. Chandler, R. The Simple Art of Murder. New York: Vintage Books, 1988.
20. Symons, J. Bloody Murder: From the Detective Story to the Crime Novel. London: Faber and Faber, 1972.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.